

Ludwig Wittgenstein első filozófiája

Gottlob Frege mellett Ludwig Wittgenstein volt döntő hatással a modern tudományfilozófia és analitikus filozófia kialakulására. Logikai-filozófiai értekezés (Tractatus logico-philosophicus) (Wittgenstein, 1984) című talányos és többféleképpen értelmezett művében a gondolkodás elemzését a nyelv elemzéseként fogja fel.

A következőkben kísérletet teszek Wittgenstein ezen művének rövid bemutatására, elsősorban Nyíri Kristóf (1983), Wolfgang Stegmüller (1978) és Joachim Schulte (1989) műveire támaszkodva. A *Tractatus* elemzésében szorosan Stegmüllert követem, időnként mondatról mondatra parafrázálva, önálló értelmezést nem dolgozva ki. Az írás oktatási segédanyag, és Wittgenstein filozófiájának hazai megismertetését szolgálja, Stegmüller segítségével. Wittgenstein eredetileg mérnöknek készült, és műszaki tanulmányokat folytatott a berlini egyetemen. Érdeklődése azonban a logika felé fordult, aminek tanulmányozása filozófiai problémák felvetéséhez vezette.

Wittgenstein két filozófiát dolgozott ki, amelyeket első és második filozófiának is szokás nevezni. Fiatalkori főműve a *Tractatus*, amelyben „első” filozófiáját fejti ki.

Wittgenstein I.

A *Tractatus logico-philosophicus* című művet az első világháború alatt, önkéntes katonai szolgálata idején írta. (I) 1918-ban egy hadifogolytáborból küldte el Bertrand Russellnek Angliába a kéziratot, ahol 1921-ben jelent meg.

A mű Frege és Russell olvasása nyomán keletkezett, sok esetben az általuk felvetett kérdéseket viszi tovább. Wittgenstein fogalomhasználata különbözik a tradicionális fogalomkezeléstől. Esetenként a tradíciótól különböző módon használ olyan fogalmakat mint szubsztancia, dolog és világ.

A mű tartalmát Nyíri Kristóf (1983, 30. o.) a következőképpen foglalja össze: „A világot, amely körülmények fennállása (ahol is a körülmények, mint ez az altételekből kiderül, egyszerű tárgyak *elemi* konfigurációi, összekapcsolódásai), a gondolat, vagyis az értelemmel bíró kijelentés, logikailag leképezi; az – elemi – körülményeknek *elemi kijelentések* felelnek meg, és minden más kijelentés elemi kijelentések igazságfüggvényeként adódik, azaz olyan módon, hogy az elemi kijelentések igazságértékéből, igaz-hamis voltuk eloszlásából az összetett kijelentés igaz vagy hamis volta *levezethető*. Ez másképpen azt jelenti, hogy nemcsak az elemi kijelentések, de az összetett kijelentések is – tehát a nyelv valamennyi kijelentése – *pusztán tényeket képez le*: másról, mint tényekről, a nyelv nem szólhat.”

A mű hét főpontból és kiegészítő, magyarázó alpontokból áll. Az értekezés fő tételei a *Prototractatus* első lapjai alapján a következők (vesd össze: Nyíri, 1983, 29. o.):

1. A világ mindaz, aminek esete fönntforog.
 - 1.1 A világ a tények, nem a dolgok összessége.
2. Aminek esete fönntforgott, a tény, nem más, mint körülmények fennállása.
 - 2.1 A tényeket képekben fogjuk fel.
 - 2.2 A képben és a leképezetben közös a leképezés logikai formája.

3. A tények logikai képe a gondolat.
- 3.1 A gondolat érzéki kifejezése a kijelentésjel.
- 3.2 A kijelentésjel és annak leképezésmódja alkotja a kijelentést.
4. A gondolat értelemmel bíró kijelentés.
- 4.1 A kijelentés a körülmények fennállását és fenn nem állását ábrázolja.
- 4.2 A kijelentés értelme nem más, mint a körülmények fennállásának és fenn nem állásának lehetőségeivel való megegyezése és meg nem egyezése.
- 4.3 Az elemi kijelentések igazságlehetőségei a körülmények fennállásának és fenn nem állásának lehetőségeit jelentik.
- 4.4 A kijelentés az elemi kijelentések igazságlehetőségeivel való megegyezés és meg nem egyezés kifejezése.
5. A kijelentés az elemi kijelentések igazságfüggvénye.
6. Az igazságfüggvény általános formája a következő:

$$|N(\bar{p}_0), \bar{a}, N(\bar{a})|$$

Stegmüller (1978) szerint az első két tézis az ontológiai alapokat adja meg (világ, tényállások, tények), a harmadik az ismeretelméleté, a negyedikben nyelvanalízissel foglalkozik, az ötödik és a hatodik rész a nyelv belső stuktúráját tárgyalja, míg a hetedik tézis transzcendentálfilozófiai kitekintést tartalmaz. Ezzel szemben Nyíri Kristóf (1983, 31. o.) azt állítja, hogy Wittgenstein holisztikus nyelvszemlélete szerint – a nyelv egésze a világ egészének képe – a nyelv „nem szólhat [...] a világ *ontológiai* és a nyelv *logikai* szerkezetéről, hiszen mindez a leképezés formájához, nem a leképezett tényhez tartozik”. Ha a nyelv nem is szólhat a világ ontológiájáról és a nyelv logikájáról, Wittgenstein műve mégis implikálhat egy ontológiát és a logika egy felfogását. Ennek rövid rekonstrukciójában teljes mértékben Stegmüllert (1978) követem.

Ontológia

A világ

A *Tractatus* a következő módon kezdődik:

- „1. Die Welt ist alles, was der Fall ist.” („A világ minden, ami az eset/ami fennáll.”)
 „1.1 Die Welt ist die Gesamtheit der Tatsachen, nicht der Dinge.” („A világ a tények összessége, és nem a dolgoké.”)
 „1.11 Die Welt ist durch die Tatsachen bestimmt und dadurch, daß es *alle* Tatsachen sind.” („A világ a tények által meghatározott és azáltal, hogy *mind* tények.”)

Feltehetjük a kérdést: milyen világról van itt szó? A „was der Fall ist” kifejezésben a 'Fall' a 'fallen', az 'esik' igéből képzett főnév, és a német nyelvben ugyanúgy, mint a magyar 'eset' szóban, megőrződik az 'esik', az 'esés' igei tartalma, az, hogy valami valahogy oda került, ahol éppen van. A világ tehát valahogy éppen oda került, ahol van.

Ebben az éppen odaesett világban, ha körülnézünk, dolgokat látunk, és úgy vélhetnénk, hogy a dolgok összessége a világ. Wittgenstein azonban a világot tényekből állónak tartja. Látom a könyvet, az asztalt, az ablakot, a kék eget. Ezek dolgok. De hogy a könyv az asztalon fekszik, hogy a kék eget az ablakon keresztül látom, ezek tények. A világban mindig összefüggésben lévő dolgokat tapasztalunk. A világ összefüggő dolgokból, tényekből áll, és ez minden, ami a világ.

Amit tapasztalunk, azt bizonyos rendezettségben, viszonylatokban vesszük tudomásul. A világ, amelyről Wittgenstein beszél, valamilyen módon „rendezett”. Ezért mondhatja:

„1.2 Die Welt zerfällt in Tatsachen.” („A világ tényekre esik szét.”)

Egészen pontosan a világ tényekbe esik, mintegy beléjük hullik (talán egy ősrobbanás eredményeként – tehetnénk hozzá), vagyis a világban a tények állnak fenn, e tényekben áll fenn, e tényekből áll össze a világ.

„1.21 Eines kann der Fall sein oder nicht der Fall sein und alles übrige gleich bleiben.” („Egyvalami az eset lehet, vagy nem lehet eset, és minden egyéb ugyanaz maradhat.”)

Minthogy a fizikai világban a dolgok egymással kauzális viszonyban vannak, Wittgenstein világa nyilvánvalóan nem a téridő világa. De erre már az 1.13-ban utal: „Die Tatsachen im logischen Raum sind die Welt.” („A tények a logikai térben a világ.”) A logikai tér nyilvánvalóan nem azonos az érzékek és a fizikai elméletek terével, hanem az a sokdimenziós tér, amely fogalmat a matematikában, elsősorban a matematikai analízisben használnak, és amelyet alkalmaznak például a fizikai kémiában, melynek egyik jelentős első tudósa Boltzmann volt. Nyíri (1983, 12. o.) kimutatja, hogy a logikai tér fogalmának elgondolását Wittgenstein éppen Boltzmann-tól vette: „A statisztikus mechanika megalapozója, Ludwig Boltzmann, voltaképpen az általa olyannyira csodált Hertz szellemében járt el, amikor a fizikai rendszereknek, illetve azok elemeinek valamiféle *sokdimenziós teret* feleltetett meg, ahol is e tér minden egyes pontja az adott fizikai rendszer valamely állapotának – térbeli elhelyezkedésének, hőmérsékletének, nyomásának stb. – *képeként* fogható föl. S kézenfekvő, hogy a *Logikai-filozófiai értekezés*ben Wittgenstein éppen a Boltzmann-féle sokdimenziós tér fogalmát általánosítja, midőn a lehetséges körülmények összessége által kifeszített ún. 'logikai tér'-ről beszél.”

Wittgenstein azt állítja, hogy „az egész valóság a világ”:

„2.063 Die gesamte Wirklichkeit ist die Welt.”

A 2.06-ban azt mondja, hogy „a valóság a tényállások fennállása vagy nem fennállása”. („Das Bestehen und Nichtbestehen von Sachverhalten ist die Wirklichkeit.”) Felmerül a kérdés, mi a dolog, a tény, a tényállás viszonya.

Wittgenstein 1919. augusztus 19-én a következőket írja Russellnek a tény és a tényállás különbségéről: „Ein Sachverhalt ist, was einem Elementarsatz entspricht, falls er wahr ist. Eine Tatsache ist, was dem logischen Produkt von Elementarsätzen entspricht, falls dieses Produkt wahr ist.” (Egy tényállás az, ami megfelel egy elemi mondatnak, ha ez igaz. Egy tény az, ami megfelel az elemi mondatok logikai szorzatának – eredőjének –, ha ez az eredő igaz.) Ezzel az állítással teljesen összhangban van Nyíri (1983, 30. o.) fentebb idézett összefoglalója a mű fő mondanójáról.

Wittgenstein tehát a dolog, a tény és a tényállás viszonyának feltárását a nyelv szintjére tolja. Az elemi mondatok nem szokásos mondatok. Elemi mondatok tulajdonsága, hogy egymással nem tudnak ellentmondásba keveredni: „4.211 Ein Zeichen des Elementarsatzes ist es, dass kein Elementarsatz mit ihm in Widerspruch stehen kann.” („Az elemi mondatnak az a jegye, hogy nem állhat vele elemi mondat ellentmondásban.”) Ez egyrészt azt jelenti, hogy nem tartalmaznak logikai elemeket, hiszen akkor ellentmondásba keveredhetnének egymással. Továbbá részeik nem lehetnek komplexek, mivel akkor úgy is átalakíthatóak lennének, hogy levezetéssel ellentmondásra juthatnánk. A 4.22 alapján nem marad más, mint nevek: „Der Elementarsatz besteht aus Namen. Er ist ein Zusammenhang, eine Verkettung von Namen.” („Az elemi mondat nevekből áll. Nevek összefüggése, összekapcsolása.”)

Az elemi mondatokban előforduló nevek: 'Urzeichen' (ősjelek): „3.26 Der Name ist durch keine Definition weiter zu zergliedern: er ist ein Urzeichen.” („A név semmi definícióval sem osztható tovább: ősjel.”) Az ősjelek nem jelennek meg az írt vagy beszélt nyelvben közvetlenül. Funkciójuk csak a nyelvi jel használata során lesz felismerhető. Az ősjeleket a jelek elnyelik: „3.262 Was in den Zeichen nicht zum Ausdruck kommt, das zeigt ihre Anwendung. Was die Zeichen verschlucken, das spricht ihre Anwendung aus.” („Ami a jelekben nem jut kifejezésre, azt megmutatja alkalmazásuk. Amit a jelek elnyelnek, azt kifejezi alkalmazásuk.”) Továbbá: „3.263 Die Bedeutungen von Urzeichen können durch Erläuterungen erklärt werden. Erläuterungen sind Sätze, welche die Urzeichen enthalten. Sie können also nur verstanden werden, wenn die Bedeutungen dieser Zeichen bereits bekannt sind.” („Az ősjelek jelentései megmagyarázhatók. Magyarázatok azok a mondatok, amelyek tartalmazznak ősjeleket. Csak akkor érthetők, ha ezen jelek jelentései már ismertek.”)

Ez Wittgenstein egyik sokat vitatott kijelentése. Ahhoz, hogy megértsük, mit jelent egy ősjel, ezen jelek alkalmazását is ismernünk kell. Azaz ahhoz, hogy az ősjelek vonatkozásait megértsük, képesnek kell lennünk példamondatok segítségével felismerni, hogy mire vonatkoznak a jelek.

A tényeket ('Tatsachen') meg kell különböztetni a tényállásoktól ('Sachverhalte'). A tény az, ami valóban fennáll. A tényállás viszont azt mutatja be, ami lehetséges, hogy fennálljon. A logikailag lehetséges mondat még csak tényállást mond ki. Ténnyé akkor válik, ha valóban fennáll. (A „Lenin Caesar előtt élt” ugyan tényállás, azaz logikai lehetőség, de nem valóságos, azaz nem tény.)

Fölmerülhet a kérdés, hogy milyen tárgyak azok, amelyekre az ősjelnevek vonatkoznak. Wittgenstein szerint ezek a tárgyak egyszerűek, szubsztanciát alkotnak, a világ szilárd formái, minden tényállás lehetőségét tartalmazzák. Ugyanakkor az értelmezők vitatják, hogy végül is milyen tulajdonságaik vannak ezeknek a tárgyaknak. Három felfogást lehet megkülönböztetni: (1) a tárgyakat valóságosnak kell gondolnunk, és fizikai vagy valamilyen más értelemben vett atomok, amelyek a maguk részéről változatlanok, míg összetételeik változhatnak; (2) a tárgyak a tapasztalat érzéki adatai vagy elemei; (3) a tárgyak jellege csak az azokat jelző kifejezések funkciójából érthető; önálló lényeg nem járul hozzájuk. A *Tractatus* tehát

a tárgyfogalom három különböző értelmezését engedi meg.

A fogalmak

Wittgenstein a fogalmakat nem tartalmuk szerint, hanem logikai természetük alapján különbözteti meg. Az ilyen kategoriális különbségek nyilvánvalók, ha összehasonlítjuk a tagadást, az egyedi dolgot vagy egy általános tulajdonságot. Az ilyen megkülönböztetés nem is történhet tartalmi meghatározás útján.

Az alapvető kategoriális megkülönböztetés a tények és a nem tények („Tatsachen und Nichttatsachen”) közt van. A *Tractatus* 1. és 1.1. alapján a világ a tények kategóriái közé sorolandó:

„1. Die Welt ist alles, was der Fall ist.” („A világ minden, ami az eset/ami fennáll.”)

„1.1 Die Welt ist die Gesamtheit der Tatsachen, nicht der Dinge.” („A világ a tények összessége, és nem a dolgoké.”)

A világ nem atomi egységekből, dolgokból áll, azaz filozófiailag nem érdekes számunkra, hogy a világ dolgokból áll, hanem inkább az, hogy a világot komplexitások alkotják.

Stenius (1960) szerint a tapasztalatpszichológia területéről vett példával illusztrálhatjuk, hogy mit akar itt Wittgenstein mondani. Eszerint a komplex tárgyak tapasztalata nem tapasztalt egyedi részek integrációja által jön létre, hanem az eredetileg differenciálatlan tapasztalati mező differenciálása és darabokra osztása által. Az egész mező kap struktúrát, mely egyedi részekre osztható, és így vizsgálható. Gondoljunk például egy lehetőleg egyszerű tapasztalati mezőre, amely néhány vonalból és körből, vagy egyéb geometriai formából áll. Ez a mező akkor nyer számunkra struktúrát, és lesz bizonyos tapasztalati alakja, ha úgy fogjuk fel mint ami különböző meghatározott tulajdonságú tárgyakból áll, amelyek meghatározott viszonyokban állnak egymással. De a mező struktúráját nem ezek a tárgyak és tulajdonságaik határozzák meg, hanem bizonyos tények ('Tatsachen'): azon tények, hogy az alak ezekből és ezekből a tárgyakból áll, hogy ezeknek a tárgyaknak ezek és ezek a tulajdonságaik. A tapasztalt alak ennek során nem azonosítható a tapasztalati mezővel; ugyanis az alakot csak akkor látjuk, miután a mezőt elláttuk struktúrával. A tapasztalt alak a dolgok kategóriájához ('Kategorie der Dinge'), a tapasztalati mező a tények kategóriájához ('Kategorie der Tatsachen') tartozik.

Ezen analógia felhasználásával a tapasztalati mező ('Wahrnehmungsfeld') az, amit Wittgenstein „világnak” nevez, ami a világ mint tény ('die Welt als Tatsache'). A tapasztalati alak pedig a világ mint dolog ('die Welt als Ding'). A világ mint tény egyedi tényekből ('Einzeltatsachen') áll, ez pedig dolgokból és attribútumokból. Az egyedi dolog és az attribútum fogalma korrelatívak. Az egyedi dolog csak attribútumok hordozójaként gondolható, és az attribútumok egyedi dolgokhoz járulnak. A világ mint dolog, a világ mint tény által meghatározott struktúrán belül a legkomplexebb dolog. A világról való tudásunk nem dolgokról, hanem tényekről való tudás ('Wissen um Tatsachen').

A tényeket ('Tatsachen') meg kell különböztetni a tényállásoktól ('Sachverhalte'). A tény az, ami valóban fennáll. A tényállás viszont azt mutatja be, ami lehetséges, hogy fennálljon. A logikailag lehetséges mondat még csak tényállást mond ki. Ténnyé akkor válik, ha valóban fennáll. (A „Lenin Caesar előtt élt” ugyan tényállás, azaz logikai lehetőség, de nem valóságos, azaz nem tény.) Az atomi tényállások ('atomare Sachverhalte') nem oszthatók egyszerűbb tényállásokra, hanem dolgokra és attribútumokra esnek szét. A komplex tényállásokat ('komplexe Sachverhalte') gyakran tényhelyzetnek ('Sachlage') nevezi.

Logikailag lehetséges világok

„2.061 Die Sachverhalte sind von einander unabhängig.” („A tényállások egymástól függetlenek.”)

Ezzel a tétellel Wittgenstein nyilvánvalóan a logikai világról beszél. Azaz egy tényállás érvényessége teljesen független a többi tényállásától: az okság törvényét a logikailag lehetséges világokban nem veszi figyelembe. Wittgenstein bevezeti a 'logikai tér' fogalmát. Ezt a fogalmat a következőképpen nyerjük: Először adott a valódi világ lehetőségek szerinti részletes leírása. Ebből a leírásból kidobjuk mindazokat a mondatokat, amelyek a leírás más részeitől függenek, azaz olyan leírást tekintünk, amely teljes, és amelyben valamennyi leírási komponens egymástól független. Ennek a térnek annyi dimenziója van, amennyi egymástól független komponense van a világ leírásának.

A különböző lehetséges világok úgy adódnak a ténylegesen adott világból, hogy az egyes leírási komponenseket másokkal helyettesítjük. Egy lehetséges világ egyértelműen meghatározott azáltal, hogy mindegyik atomi tényállást meghatározzuk a logikai tér minden dimenziójából. A valódi világ igaz leírása akkor van meg, ha a logikai tér minden

dimenziója számára ebben a leírásban éppen az a komponens fordul elő, amely az adott dimenzióban egyetlen atomi tényállás fennállását állítja, és ez az atomi tényállás egy tény. Egy ilyen leírás megad mindent, ami fennáll, és mindent kizár, ami nem áll fenn.

A logikai tér egy és ugyanazon dimenziójához tartozó (végtelenül sok) atomi tényállás egymástól nem független, hanem egymással összeegyeztethetetlen. Ezért a 2.061-et próbaképpen így lehetne megfogalmazni: a logikai tér különböző dimenzióihoz tartozó tényállások egymástól logikailag függetlenek, az egy és ugyanazon dimenzióhoz tartozók viszont logikailag kizárják egymást. Egy ilyen következtetés azonban valószínűleg tévedés lenne. Az itt leírt logikai tér hasonló, de nem teljesen ugyanaz, mint amit Wittgenstein tételezett. Azt feltételeztük, hogy a logikai tér minden dimenziójához több, sőt végtelen, egymással összeegyeztethetetlen tényállás tartozik. Ez azonban csak akkor érvényes, ha a használt kijelentések atomi tényállásokat írnak le. Ezt azonban Wittgenstein nem így feltételezte. Az eddig vizsgált logikai tér úgynevezett logikai felszíni teret alkot. Ez a felszíni tér redukálható egy logikai fundamentális térre, amelyet Stenius „igen-nem tér”-nek nevez. Egy ilyen térben minden dimenzióban csak két tényállás lép fel, amely egymásnak ellentmondó. Mivel egy állítás, hogy egy meghatározott tényállás fennáll, logikailag egyenértékű azzal az állítással, hogy a másik nem áll fenn, ezért minden dimenzióban a két tényállás egyikét mint atomi tényállást szabadon kiválaszthatjuk; a másik, amelyet negatív kijelentéssel írhatunk le, nem atomális. Ezt az atomi tényállás komplementer tényállásának nevezhetjük. Egy ilyen logikai tér tételezése esetén Wittgenstein tézise, hogy az atomi tényállások egymástól függetlenek, fenntartható, ugyanis a különböző atomi tényállások most különböző dimenziókhoz tartoznak.

Az igen-nem logikai fundamentális tér egyik következménye, hogy a világnak tényként (‘Welt als Tatsache’) való fogalma absztrakt, ugyanis a mindennapi beszéd azon mondatai, amelyeket „egyszerűeknek” neveznénk, és az általuk leírt „egyszerű” tényállások Wittgenstein szerint nem lehetnek egyszerűek vagy atomiak. Ha ezek lennének, akkor az előbbi típusú logikai teret kellene tételeznünk; ugyanis az általában egyszerűnek látszó tényállások nem függetlenek egymástól, hanem logikailag gyakran kizárják egymást.

A logikai felszíni tér alkalmazásával egy lehetséges világ azáltal meghatározott, hogy a logikai tér minden dimenziójából egy atomi tényállást választottunk ki. Most azonban az atomi tények – feltételezve megszámlálhatóságukat – sorba (S) állíthatók: S1, S2, S3... A valódi világ teljes leírása azáltal történik, hogy a fennálló tényállásokat az S-ek közül megadjuk, tehát valamennyi tény, és hogy ezenkívül kifejezetten hozzáfűzzük, hogy mind atomi tény. Ezzel a meghatározással az S további tagjait mint nem fennállókat kizárjuk, és ez annyit jelent, hogy mindezen tagokkal kapcsolatban a másik, ugyanehhez a dimenzióhoz tartozó (nem atomi) tényállás áll fenn. Míg az első típusú logikai tér vonatkozásában a lehetséges világok osztálya a logikai tér egyes dimenzióiból való egyetlen tag kiválasztásából áll, a második típusú logikai tér alkalmazásánál a lehetséges világok osztálya azáltal adódik, hogy az S sor valamennyi tagját kettő – egymást kizáró és a sort kitevő – osztályba helyezzük: a fennálló és a fenn nem álló tényállásokéba.

Wittgenstein szerint a logikai tér dimenzióinak száma végtelen:

„4.463 Die Tautologie lässt der Wirklichkeit den ganzen – unendlichen – logischen Raum.” („A tautológia átengedi a valóságnak az egész – végtelen – logikai teret.”)

Ezt az állítást érveléssel nem igazolja. Wittgenstein átveszi Hume nézetét, miszerint nincs szükségszerű kapcsolat aközött, ami két különböző időpontban van és történik. A különböző időponthoz tartozó atomi tényállások egymástól függetlenek, és ezért egymástól különböznek, még ha minden egyéb szempontból megegyeznének is. Ennek az a következménye, hogy minden időponthoz a logikai tér egy részterét rendeljük. A logikai térnek végtelennek kell lennie, mivel az időpontok száma végtelen. A logikai tér nem az, amiben a világ folyamatai lejátszódnak (fizikai tér), és nem is az, ami időben a világon

keresztül mozog (mozgó koordináta-rendszer); sokkal inkább a különböző időpontokhoz tartozó logikai résztegek absztrakt összessége.

Wittgenstein szerint minden értelmes mondat a lehetséges világok osztályát felosztja olyanokra, amelyekben a mondat igaz, és olyanokra, amelyekben a mondat hamis. A lehetséges világok első osztályát a mondat logikai helyének nevezi; ez a „játéktér, amelyet a mondat meghagy a tényeknek”:

„4.463 Die Wahrheitsbedingungen bestimmen den Spielraum, der den Tatsachen durch den Satz gelassen wird.” („Az igazságfeltételek meghatározzák azt a játéktér, amelyet a mondat meghagy a tényeknek.”)

Ez a logikai játéktér a logikailag igaz kijelentések számára az egész logikai térrel egybeesik, míg a logikailag hamis kijelentések számára üres. A logikailag igaz mondatoknak, amelyek valamennyi lehetséges tényállással harmonizálnak, nincs leíró tartalmuk. Ezért mondhatja:

„5.43 Alle Sätze der Logik sagen dasselbe. Nämlich nichts.” („A logika minden mondata ugyanazt mondja. Nevezetesen semmit.”)

Dolog, tárgy, szubsztancia

A *Tractatus* könnyen félreérthető fogalmai a 'dolog' ('Ding'), a 'tárgy' ('Gegenstand') és a 'szubsztancia' ('Substanz').

„2.01 Der Sachverhalt ist eine Verbindung von Gegenständen (Sachen, Dingen).” („A tényállás tárgyak [dolgok] összekapcsolása.”)

Eszerint a tényállás ('Sachverhalt') a tárgyak kapcsolata, ahol a tárgy mint dolog értelmeződik, anélkül, hogy Wittgenstein figyelembe venné Kant klasszikus és széles körben elfogadott megkülönböztetését a két fogalom közt. Az egyedi dolgok összekapcsolása ugyanakkor még nem képezhet tényállást, mivel a tényálláshoz attribútum is kell. Nyilvánvaló tehát, hogy a 2.01-ben Wittgenstein nem egyedi dologra utal. A dolog ('Ding') mindaz a létező, ami nem tény ('Tatsache'). Az attribútumok (tulajdonságok, relációk) és az egyedi dolgok a dolgok kategóriáihoz tartoznak.

A dolog az, ami atomi tényállás ('atomarer Sachverhalt') elemeként előfordulhat. Itt fejeződik ki a *Tractatus* kettős logikai atomizmusa: a világ mint tény ('die Welt als Tatsache') logikailag atomi tényekből és olyanokból áll, amelyek a logikailag atomi tényekhez viszonyítva komplementerek. A világ mint dolog atomi dolgokra (egyedi dolgok és attribútumok) analízálható, azaz olyanokra, amelyek az atomi tényállásokban elemként léphetnek föl. Ha a világot megalapozó logikai teret logikai fundamentális térnek nevezzük, és ebben az atomi tényállásokat S sorozatban ábrázoljuk, akkor a logikailag atomi dolgok éppen azok az egyedi dolgok és attribútumok, amelyek a tényállásokban előfordulnak. Mindezek segítségével értelmezhetők a továbbiak.

„2.02 Der Gegenstand ist einfach.” („A tárgy egyszerű.”)

„2.021 Die Gegenstände bilden die Substanz der Welt. Darum können sie nicht zusammengesetzt sein.” („A tárgyak alkotják a világ szubsztanciáját. Ezért nem lehetnek összetettek.”)

A szubsztancia fogalmával Wittgenstein nem az arisztotelészi egyedi szubsztanciára utal, de nem is a kanti szubsztanciaelméletre vagy Spinoza világszubsztanciájára. Ezzel a foga-

lommal két értelemben is eltér a filozófiai tradíciótól. Egyrészt szubsztanciája elvontabb a hagyományos fogalomnál, hiszen olyan heterogén entitásokat foglal magába mint egyedi dolgok, tulajdonságok és relációk. Másrészt a szubsztancia semmi sajátosat nem jelent a világ mint tény számára (annak ellenére, hogy „a világ szubsztanciája” kifejezés ezt sejtetné). A tényállások összessége minden logikailag lehetséges világ alapszerkezetét képezi. Az atomi dolgok – amelyek az S atomi tényállásokban előforduló elemek – minden lehetséges világban közősek. Mivel ezek a tárgyak együtt „a világ szubsztanciáját” teszik ki, ezért a szubsztancia olyan, ami minden lehetséges világban közös.

Az, hogy minden lehetséges világ szubsztanciája közös, nem értelmezhető úgy, hogy az abban előforduló atomi egyedek valami örökkévalót jelenítenének meg. Ez ellentétben

A dolog az, ami atomi tényállás ('atomarer Sachverhalt') elemeként előfordulhat. Itt fejeződik ki a Tractatus kettős logikai atomizmusa: a világ mint tény ('die Welt als Tatsache') logikailag atomi tényekből és olyanokból áll, amelyek a logikailag atomi tényekhez viszonyítva komplexenterek. A világ mint dolog atomi dolgokra (egyedi dolgok és attribútumok) analizálható, azaz olyanokra, amelyek az atomi tényállásokban elemként léphetnek föl. Ha a világot megalapozó logikai teret logikai fundamentális térnek nevezzük, és ebben az atomi tényállásokat S sorozatban ábrázoljuk, akkor a logikailag atomi dolgok éppen azok az egyedi dolgok és attribútumok, amelyek a tényállásokban előfordulnak.

állna azzal, hogy a különböző időpontokhoz tartozó atomi tényállások egymástól különböznek. Az atomi egyedeket pillanattárgyaknak kell inkább tekinteni.

Az S sor által reprezentált logikai térből résztereket lehet izolálni. Ezen lehetőségekhez tartozik azon atomi tényállások kiválasztása, amelyekben egy bizonyos „dolog” előfordul. Ez a részter képezi az adott dolog lényegét, természetét vagy a logikai formát. Ha ismerjük ezt a részteret, akkor ismerjük ezen dolognak az atomi tényállásokban való valamennyi előfordulási lehetőségét. Ebből a logikai formából derül ki, hogy a dolog egyed, avagy egyhelyű vagy többhelyű attribútum.

Ha összefoglaljuk valamennyi atomi egyed és attribútum logikai formáját, úgy a szubsztancia formájához jutunk. Amennyiben ismerjük ezeket, úgy ismerjük a világ valamennyi helyi értékéhez tartozó individuumok és attribútumok számát. A szubsztancia formája tehát kijelöli annak kereteit, ami lehetőség szerint az eset ('Fall'); a világ belső struktúráját alkotja. A világ külső struktúrája ehhez képest különböző: az csak azzal adott, ami ténylegesen az eset („tatsächlich der Fall ist”). Ahhoz, hogy ezt ismerjük, minden, a sorban (S) előforduló atomi tényállásról tudni kell, hogy maga áll-e fenn, vagy a komplementer tényállás.

A *Tractatus* Stegmüller (1978) nyomán történt fölvázolása során feltételezzük, hogy az atomi tények S sora, valamint a világ

szubsztanciája mindenkorra rögzített. Ez az előfeltételezés azonban nem kényszerítő. Amint egy tapasztalati mezőt különböző módon egyedi tényekre szétszedhetünk, ugyanígy gondolható lenne, hogy a világ mint tény különböző módokon egyedi tényekre és végső elemekre lenne darabolható. A tudományos világgép radikális változásai felfoghatók úgy, hogy egy ilyen tagozódás változásaiban jelennek meg. Egy ilyen felfogás Wittgenstein ontológiája valamennyi alapfogalmának relativizálását vonná maga után. Az atomi tényállások, a dolgok, a logikai tér, a világ szubsztanciája csak a világnak mint ténynek egy bizonyos vizsgálati módszeréhez viszonyítva viszonylagosak lennének.

Hogy gondolkodott erről Wittgenstein? A *Tractatus* legtöbb mondata abszolút értelmezést sugall. De van néhány későbbi hely, amely az alapfogalmak relatív értelmezésével is harmonizál. A *Philosophische Untersuchungen*ben Wittgenstein (1953) visszautasítja a *Tractatus* uralkodó tendenciáját, miszerint e fogalmaknak abszolút értelmet adhatnánk. Ezzel azonban visszautasítja azt a gondolatot is, hogy a mondatokat logikailag pontosan analizálhatnánk, és hogy logikai ideális nyelvet alkothatnánk.

A mondat izomorfiaelmélete és a megismerés

Wittgenstein a 2.1-ben kezd ismeretelmélettel foglalkozni:

„2.1 Wir machen uns Bilder der Tatsachen.” („A tényekről képeket csinálunk magunknak.”)

Ez a kép azonban nem a naiv vagy kritikai realizmus képe, amely gondolkodásunknak a valósággal való részleges vagy teljes megegyezését állítja. Wittgenstein képen inkább komplex absztrakt relációt ért, amely a matematikai leképezés fogalmához hasonlítható:

„2.12 Das Bild ist ein Modell der Wirklichkeit.” („A kép a valóság modellje.”)

„2.141 Das Bild ist eine Tatsache.” („A kép maga tény.”)

Azaz a kép nem pusztán dolog.

A képteória megértéséhez Stegmüller (1978) segítségével tekintsük át, hogy egy komplex tény miként analizálható egyszerűbb tényállásokká, és miként jön létre a tény képe. (1) Legyen három „dolog” három személy, „a”, „b” és „c”, továbbá egy apareláció „A” és zenei képesség „Z”. (Három dolog, egy reláció, egy képesség.) (2) A tény három egyedi tényre osztható: a „b”-nek és „c”-nek apja, továbbá „b” zeneileg tehetséges. Ezáltal megállapítottuk eme tény külső struktúráját. (A külső struktúra egyedi tényekből áll: „aAb”, „aAc”, „Zb”). (3) A belső struktúra azáltal adott, ha megadjuk a részt vevő elemek számát és kategóriáit: három egyed és két attribútum (az egyik egyértékű, a másik kétértékű). (Belső struktúra: három individuum, két attribútum.) A tényről való képpel szembeni minimális követelmény, hogy ugyanaz legyen a belső struktúrája, mint a leképezendő tényé. Azaz ugyanolyan számú és kategóriájú elemnek kell a képen megjelenie, mint a tényben: három individuumnak, egy kétértékű relációnak és egy tulajdonságnak.

A képi ábrázoláshoz vehetünk három betűt: „a”, „b” és „c” a személyekre, az apakapcsolathoz nyilat és a zenei adottsághoz aláhúzást. Az azonos belső struktúra a kép létrejöttének feltétele, és ennek kölcsönösen egyértelmű egymáshoz rendelést kell biztosítania. Ezáltal természetesen a hozzárendelés módja még nem megállapított: nincs kizárva, hogy a képek más legyen a külső struktúrája, mint az eredetinek. Például aláhúzhatjuk azokat a betűket is, amelyek zeneileg nem tehetséges személyeket jelölnek, és hasonlóak. Ha viszont a külső struktúra is megegyezik, akkor izomorfizmusról beszélünk.

$$\begin{array}{c} \rightarrow \underline{b} \\ a \\ \rightarrow c \end{array}$$

Két tény (F1 és F2) ilyen jellegű izomorfizmusához tehát két dolog szükséges: (1) megfordíthatóan egyértelmű hozzárendelésnek kell lennie F1 és F2 kategoriálisan megegyező elemei közt; (2) következésképp megfordíthatóan egyértelmű hozzárendelésnek

kell lennie F1 és F2 egyszerű tényállásai közt úgy, hogy F1-ben egy tényállás éppen akkor áll fenn, ha a hozzárendelés vagy megfeleltetés ('Zuordnung') alapján a megfelelő tényállás F2-ben létezik.

Amennyiben ily módon izomorf tények adóttak, akkor az egyiket a másik izomorf képének foghatjuk fel. A hozzárendelést interpretációnak is nevezhetjük. Az interpretációs szabályok az előbbi példában lehetnek például, hogy a személyekhez betűket rendelünk, az apakapcsolathoz nyíl és a zenei tehetséghez aláhúzást.

Az izomorfiahoz azonban több kell, hiszen az egymáshoz rendelt tényektől elvárjuk, hogy kategoriálisan azonos elemeket kapcsoljanak össze. Azonban a nyíl és az apakapcsolat kategoriálisan nem azonos elemek, hiszen az egyik egy individuális dolog (nyíl a papíron), a másik pedig kétértékű attribútum. A kategoriális azonosság létrehozásához a nyíl helyett a nyíl által való összekapcsoltság kétértékű relációját kell venni. (Ugyanígy a többi elemnél.) A nyíl ily módon jele a kétértékű attribútumnak. Diagramunk ily módon az eredeti tény izomorf képe lesz. A diagram tehát nem egy alak, amely öt individuális tárgyból áll: három betű, nyíl és aláhúzás, hanem maga is tény, amely individuális tárgyakból (három betű) és attribútumokból áll. A diagram az eredeti ténynek csak az általa képe, hogy maga is tényt képez.

Ha a példában szereplő tényt G-nek, a diagramot pedig D-nek nevezzük, akkor G és D nem úgy adóttak számunkra, hogy az izomorfia egyszerűen megállapíthatnánk. A közvetlenül nem adott G-ről D-n keresztül az interpretációs szabályok használatával tudunk meg valamit. Itt különbözik a matematikai és a filozófiai leképezés. A matematikai esetben D és G teljesen egyenértékűek; önkényes, hogy melyiket tekintjük a másik képének.

Ebben az összefüggésben nevezi Wittgenstein a képet ténynek (2.141). Képről akkor beszélhetünk, ha a belső struktúra azonossága fennáll, azaz a kép és az eredeti közt kategoriális azonosság áll fenn (1. feltétel). Izomorfának azonban nem kell fennállnia. Amennyiben izomorfia is fennáll (2. feltétel), akkor Wittgenstein 'igaz kép'-ről beszél, egyébként 'hamis kép'-ről. Maga a leképező kapcsolat ('abbildende Beziehung'), az interpretációs szabály, a kép része:

„2.1513 Nach dieser Auffassung gehört also zum Bilde auch noch die abbildende Beziehung, die es zum Bild macht.” („E felfogás szerint tehát a képhez tartozik még a leképező viszony, amely ezt képpé teszi.”)

A 'kép' és az 'eredeti' belső vagy kategoriális struktúra azonosságát Wittgenstein a leképezés formájának nevezi:

„2.17 Was das Bild mit der Wirklichkeit gemein haben muß, um sie auf seine Art und Weise – richtig oder falsch – abbilden zu können, ist eine Form der Abbildung.” („Ahhoz, hogy saját módján – helyesen vagy hamisan – leképezhesse, a képnek a valósággal közös leképezési formával kell rendelkeznie.”)

A kép ismeretelméleti funkcióját az adja, hogy az eredeti tény tárgyait oly módon összekapcsolva mutatja be, amint ezt annak külső struktúrája mutatja.

Mindez azonban nem garantálja, hogy egy ilyen kombináció az eredetiben valóban megvan, még akkor sem, ha tudjuk, hogy az 1. feltétel teljesül, és a képnek ugyanaz a kategoriális struktúrája, mint az eredetinek:

„2.224 Aus dem Bild allein ist nicht zu erkennen, ob es wahr oder falsch ist.” („Pusztán a képből nem lehet felismerni, hogy igaz vagy hamis.”)

Wittgenstein visszautasítja a szintetikus apriorizmust. Ezen álláspont hibája szerinte az, hogy tévesen a kép és az eredeti belső struktúrájának azonossága alapján a külső struktúra azonosságára következtet. Egy ilyen következtetés azonban Wittgenstein szerint indokolhatatlan. Ezért mondja:

„2.225 Ein a priori wahres Bild gibt es nicht.” („A priori igaz kép nem létezik.”)

Wittgenstein tehát a kategoriálisan azonos elemek közt egyértelmű megfelelést (‘Korrespondenz’) tételez. A képi naturalizmus viszont tartalmi hasonlóságot vagy azonosságot kíván meg a valóság és a kép közt (ilyen részben a fotográfia). Egy igaz kép egy tényt (‘Tatsache’) mutat be, míg egy hamis kép nem tényt, hanem egy lehetséges tényállást (‘Sachverhalt’), ami lehetne tény, ha megvalósulna. A lehetséges tényállás létmódja tehát a képben való bemutathatósága.

Wittgenstein szerint csak az általa kifejlesztett képlemelet alapján lehet megérteni a mondatok értelmét.

„4.01 Der Satz ist ein Bild der Wirklichkeit.” („A mondat a valóság képe.”)

Magyarázatul bevezeti a komplex és az egyszerű mondatok fogalmát. Komplexek azok a mondatok, ahol logikai kifejezések, mint „nem”, „és” stb. előfordulnak. Egyszerűek azok, amelyek dolgokhoz tulajdonságokat rendelnek, vagy dolgok közti kapcsolatokat állapítanak meg. A következőkben a közvetlenül megérthető egyszerű mondatokkal foglalkozunk.

Egyszerű mondat például: „János nagyobb, mint Péter.” Ez a mondat így jelölhető: „aRb”, ezt Wittgenstein mondatjelnek (‘Satzzeichen’) nevezi. Ahhoz, hogy ez mondat legyen, az előbb felsorolt feltételeknek teljesülniük kell. (A mondatnak ténynek kell lennie, és ugyanazon belső struktúrájának kell lennie, mint a leképezett ténynek – azaz egyértelmű leképezésnek kell lennie a mondat elemei és a leképezett tényállás kategoriálisan azonos elemei közt.) Mint a diagram értelmezésénél, a nyílviszonylatot és az aláhúzás-tulajdonságot kellett venni, így itt az „a” és „b” betűk megfelelnek a két individuumnak. Az interpretációs szabály az „a” névhez Jánost rendeli, a „b”-hez Pétert mint individuumot. Általánosan: az interpretációs szabály jelölésszabály (‘Bezeichnungsregel’), amely egy névhez hozzárendeli a maga nevezettjét. A „nagyobb, mint” viszonyhoz ugyanakkor nem lehet az „R” szimbólumot rendelni; ekkor ugyanis lerombolnánk a kép és az eredeti kategoriális struktúrájának azonosságát, amely Wittgenstein szerint feltétlenül szükséges ahhoz, hogy egy tényállás képéről beszélhessünk. A mondatban leírt tényben előforduló kétértékű relációnak sokkal inkább egy másik kétértékű reláció kell megfeleljen: Ez éppen az a reláció, amely két individuális tárgy közt – amelyek mondatok esetében nevek – éppen akkor áll fenn, ha az egyik balra, a másik jobbra van írva az „R” szimbólumhoz képest. Ez a reláció az „R”-reláció (megfelel a diagram-példában a nyíl-relációnak). Általánosan ilyen esetben egy mondatjel logikai attribútumáról beszélhetünk.

Most felül kell vizsgálni azt a korábbi állítást, hogy az „aRb” kifejezés a mondat jele. A mondat jele nem forma, hanem tény. Ez a tény az előbbi esetben azáltal jön létre, hogy az a logikai attribútum, amelyet „R”-relációnak neveztünk, bizonyos szimbólumokra nyer alkalmazást: a két betű „a” és „b”, az „R” szimbólum csak látható jel ezen logikai attribútum számára. A mondatjel tehát nem „aRb”, hanem a tény, hogy „a” balra és „b” jobbra áll „R”-től. Ha „neveknek” nevezzük a mondatjel azon elemeit, amelyek az eredeti elemeit „képviselik”, akkor az attribútumok nevei nem lehetnek szimbólumok, hanem maguknak is attribútumkarakterűeknek kell lenniük. Példánkban a „nagyobb, mint” reláció neve nem „R”, hanem „R”-reláció. A jelölési szabály azt mondja ebben az esetben, hogy az „R”-relációnak meg kell felelnie a „nagyobb, mint” relációnak.

A tényként felfogott és minden eleme számára interpretációs szabállyal rendelkező mondatjel képezi az értelmes mondatot. Ez annak a képe, amit leír, feltéve, hogy először is tudjuk, hogy miként lehet a papíron lévő szimbolikus kifejezést analizálni, és másodszor ismerjük minden részt vevő név interpretációs szabályát. Ekkor le tudjuk a mondatjel külső struktúrájából olvasni – azaz egy meghatározott tényből, amelyhez bizonyos vizuális és akusztikus benyomások által jutottunk –, hogy mit ábrázol ez a mondatjel; másképp kifejezve: le tudjuk olvasni a mondatjelből annak deskriptív tartalmát. Ezt a tartalmat tarthatjuk a mondat értelmének:

A mondatjelentés leképezési elmélete független a Tractatus ontológiai koncepciójától. Wittgenstein azonban a kettőt összekapcsolja. Elméletének bemutatása során Stegmüller (1978) alapján egyszerű mondatokat választottunk kiindulásként. Ezen a mindennapi nyelv egyszerű mondatait értettük.

Wittgenstein ezzel szemben elemi mondaton az atomi tényállás lingvisztikai korrelátumát érti (vagyis az S sor egy elemét).

Analóg módon a nevek nem bizonyos tapasztalati tárgyak jelei, hanem atomi „dolgokéi” (individuumok, attribútumok), amelyek ilyen tényállásokban előfordulnak. Mint már láttuk, a mindennapi nyelv egyszerű mondatai nem atomi tényállásokat írnak le. Tehát nyelvünk egyszerű mondatai, valamint az, amit mi szokásosan „név”-nek nevezünk, Wittgenstein számára nem elemi mondatok vagy nevek.

„4.022 Der Satz zeigt seinen Sinn. Der Satz zeigt, wie es sich verhält, wenn er wahr ist. Und er sagt, daß es sich so verhält.” („A mondat megmutatja értelmét. A mondat megmutatja, hogy alakul a helyzet, ha igaz. És megmondja, hogy így alakul.”)

A nyelv fő funkciója nem pusztán a tárgyak megnevezése. Ha ismerem egy kép elemeit és az elemek interpretációs szabályait, azzal még nem tudom automatikusan, hogy miként kell ezt a „képmezőt” mint tényt vizsgálni. Csak ha ezt tudom, vagyok képes a kép külső struktúráját ismerni, és tudom belőle a leképezett tényállás struktúráját leolvasni. Egy képként működő mondatjel esetében a képelemek az abban előforduló nevek, és az interpretációs szabályok ezen nevek szemantikus jelölő szabályai. Ha mindezt ismerem, még nem tudom, hogy miként kell a mondatjelet mint tényt analizálni. Csak ha ezt megkaptam, akkor lehet a mondat számomra egy kép, amelynek külső struktúrája egy tényállás struktúráját tükrözi vissza. Ezért állítja Wittgenstein:

„4.027 Es liegt im Wesen des Satzes, daß er uns einen neuen Sinn mitteilen kann.” („A mondat lényegében rejlik, hogy számunkra új értelmet tud közölni.”)

Az „új értelem” a mondat leíró tartalma, amelyet annak külső struktúrájából olvasunk le. Ez az értelem még nem adott a mondatban előforduló nevek jelentésével – amennyire a D diagram „értelme” nem adott a D-ben előforduló öt darab elem interpretációjával –, miként ezt a nyelv névelmélete feltételezi. A mondatot a *Tractatus* alapján nem lehet névként vagy valami névhez hasonlóként felfogni.

Egy mondat nem szükségszerűen egy tény izomorf képe; egy értelmes mondat viszont minden esetben egy lehetséges tényállás izomorf képe. Ha feltételezzük, hogy tény: János nagyobb, mint Péter, úgy a tényként felfogott mondatjel „aRb” (amelyben nem az

„R” szimbólum, hanem az „R”-reláció fordul elő) annak izomorf képe; „bRa” viszont a meg nem valósult tényállás izomorf képe lenne, hogy Péter nagyobb, mint János. A „bRa” egy feltételezett tény képe, de ezen ténynek nem izomorf képe. Ebből azt az érdekes következtetést vonhatjuk le, hogy Wittgenstein számára a mondat igazsága csak a kép és az eredeti izomorfíájának speciális esete, míg a hamis mondat egy nem izomorf képe a leírt ténynek (de izomorf egy lehetséges tényállással).

A mondatjelentés leképezési elmélete független a *Tractatus* ontológiai koncepciójától. Wittgenstein azonban a kettőt összekapcsolja. Elméletének bemutatása során Stegmüller (1978) alapján egyszerű mondatokat választottunk kiindulásul. Ezen a mindennapi nyelv egyszerű mondatait értettük. Wittgenstein ezzel szemben elemi mondaton az atomi tényállás nyelvi korrelátumát érti (vagyis az S sor egy elemét, ahol S1, S2, ... az atomi tényállások sora). Analóg módon a nevek nem bizonyos tapasztalati tárgyak jelei, hanem atomi „dolgokéi” (individuumok, attribútumok), amelyek ilyen tényállásokban előfordulnak. Mint már láttuk, a mindennapi nyelv egyszerű mondatai nem atomi tényállásokat írnak le. Tehát nyelvünk egyszerű mondatai, valamint az, amit mi szokásosan „név”-nek nevezünk, Wittgenstein számára nem elemi mondatok vagy nevek.

Itt van az egyik motívuma annak, hogy Wittgenstein logikai ideális nyelvről beszél: ez olyan nyelv lenne, amelynek nevei a „világ szubsztanciájához” tartozó atomi individuumokat és attribútumokat jelölnék, és amelyek elemi mondatai az S atomi tényállásait írják le, azaz képezik le. Ebben az összefüggésben két dolog kiemelendő: (1) Az ideális nyelv elve ontológiai koncepción nyugszik; ez a nyelv képezi, úgymond, a világ mint tény atomi struktúrájának lingvisztikai tükörképét (ugyanakkor ez a felfogás a logikai pozitivistákkal ellentétben nem azon a gondolaton alapul, hogy a mindennapi nyelv bizonytalanságai miatt egy pontosabbal helyettesítendő); (2) ha az ontológiai koncepciókat feladjuk, akkor összeomlik a logikailag pontos ideális nyelv követelése is; a mondatjelentés leképezési elmélete azonban mindettől érintetlen marad.

Komplex mondatok értelme

A leképezési elmélet közvetlenül csak elemi mondatokra alkalmazható. Az igazság-funkciók elméletének feladata, hogy ezt az elméletet logikailag komplex mondatokra is alkalmazza. Wittgenstein találta ki az „igazságtábla-módszert”, amely azóta a matematikai logika alapjárása lett arra, hogy komplex kijelentések jelentésére alakítsunk ki elméletet.

A logikailag összetett kijelentések (negációk, konjunkciók) nem komplex tényállások képei. A logikai szimbólumokat Wittgenstein élesen elkülöníti a nevektől vagy helyettesítő szimbólumoktól:

„4.0312 Mein Grundgedanke ist, daß die 'logischen Konstanten' nicht vertreten. Daß sich die Logik der Tatsachen nicht vertreten läßt.” („Alapgondolatom, hogy a 'logikai konstansok' nem képviselnek. A tények logikáját nem lehet képviselni.”)

Olyan kifejezések, mint „nem”, „és” stb. nem nevek sem közvetlen (mint fent „a” és „b”), sem közvetett értelemben („R”).

Tekintsük ismét a D diagramot („a” atyja „b”-nek és „c”-nek, „b” zeneileg tehetséges – ezt aényt G-nek nevezzük). Az „x atyja y-nak” így rövidíthető: „xAy”, „x muzikális”: „Mx”. A negáció jele (–), az „és”-é (.). Hogy azt a komplex tényt adekvát és teljes módon leírjuk, nem lenne elég az „aAb.aAc.Mb”. A mondatnak nem lenne szabad semmiféle releváns attribútummal és semelyik individuummal kapcsolatban kétséget hagynia; ezért

explicité meg kellene mondani, hogy mely attribútumok mely individuumokra nem érvényesek. A teljes leírásnak tehát ilyen tagokat kellene tartalmaznia: „-Ma”, „-bAc”.

A wittgensteini képfogalom alapján ezek a mondatok nem lehetnek a tények képei. Először is nem lenne megfordítható egyértelmű egymáshoz rendelés a kép és az eredeti elemei közt. Például a D diagramban az „a” betű ugyanúgy csak egyszer fordul elő, mint az eredetiben a jelölt személy egyszer fordul elő. A tényt leíró komplex mondatban viszont „a” háromszor fordulna elő. Másodszor ebben a mondatban „-” és „.” jelek vannak, amelyeknek a G-hez izomorf D-ben nincs megfelelőjük. A negációnak például nem felel meg semmi a valóságban. Funkcióját sokkal inkább így lehetne megmagyarázni: Az „Ma” egyszerű mondat kép egy korábbi értelemben, azaz egy lehetséges tényállás képe, hogy „a” muzikálisan tehetséges. Ez a tényállás viszont nem áll fönn; a mondat tehát hamis kép. A komplex mondatban az „Ma” előtt álló negációs jel kiemeli, hogy hamis képről van szó.

Egy komplex kifejezés tehát csak közvetett értelemben tekinthető a leírt tényállás képének. Egy komplex kifejezés transzformálható képpé és a transzformációnak megadhatók a pontos szabályai. Esetünkben az „aAb.aAc.-bAa.-cAa.-bAc.-cAb.-Ma.Mb.-Mc” mondat D-be való transzformálásáról lenne szó. Ehhez a következő követelményeket támasztjuk: (1) A kialakítandó képben a több „a” eggyel helyettesítendő. (2) A nem negált (.)-tagoknak a kép részeinek kell megfelelniük. (3) A negált (.)-tagoknak nem felel meg semmi a képen. Ezért a képben nincs szükség negációs jelle. (4) A (.)-jelnek sem felel meg a képben saját elem.

Az éppen vázolt eljárás elvileg bármilyen kijelentésre átvihető, amelyek tetszőleges sok logikai konstans tartalmaznak, mint például „nem”, „és”, „vagy” stb. A matematikai logikában meg lehet ugyanis mutatni, hogy minden ilyen kijelentés logikailag egyenértékű diszjunktív normálformára alakítható át, azaz olyan mondatra, amelynek tagjai „vagy” kapcsolattal vannak összekapcsolva, ahol minden „vagy” komponens negált vagy nem negált elemi mondatok konjunkciójából áll. Minden komplex kijelentés alternatív képek rendszerévé transzformálható. Mindezek a képek egy lehetséges tényállást képviselnek, amely a mondatot igazá teszi, azaz a mondat igaz, ha csak ezen tényállások között egy tény van. De hogy alternatív képekről van szó, nem lehet magát a tényt megmutatni képen.

Általános mondatok esetében, mint „létezik” („es gibt”), vagy „valamennyi”, azonban nehézségek lépnek föl, ha ezt az eljárást alkalmazzuk. Wittgenstein erre nem utal; a *Tractatus* idejében nem foglalkozik a végtelen problémájával. Az aktuális végtelen feltételezése számára problémamentesnek tűnt. Ha elfogadjuk ezt a beállítódást, akkor a „létezik”-et végtelen sok komponensből álló diszjunktíóként és a „valamennyi”-t végtelen tagból álló konjunkcióként kell fölfogni. A mondatjelentés leképezési elmélete számára ebből az a konzekvencia származik, hogy egy tetszőlegesen komplex kijelentés, amely kvantorokat is tartalmaz, rendesen csak végtelen sok alternatív képből álló rendszerbe transzformálható, melynek során ezek a képek a maguk részéről végtelen sok egyedi tényből állnak.

Transzcendentálfilozófiai kitekintés

Stegmüller (1978) szerint a *Tractatus* olyan filozófiai pozícióba torkollik, amely lényegében fedésben van Kant transzcendentális idealizmusával. Bizonyos jelek cáfolni látszanak ezt a tézist. (1) Wittgenstein számára ontológiai koncepció jelenti a további vizsgálatok alapját, míg Kant szerint megengedhetetlen az ontológiai alapvetés. (2) A mondatjelentés leképezési elmélete csak egy realista felfogásba tűnik beilleszhetőnek, azonban nem egy olyanba, ahol a megismert reális világ legalább részben a megismerő

szubjektum produktuma. (3) A kauzalitás kérdésében Hume pozícióját fogadja el, és nem Kantét. 4. Wittgenstein visszautasítja a szintetikus apriorizmust.

Stegmüller tézise, hogy Wittgenstein Kant transzcendentális idealizmusát az ész szintjéről a nyelv szintjére transzformálta.

Wittgenstein kantianizmusának megértéséhez a „mutatni” (‘Zeigen’) ige különböző wittgensteini használatát kell figyelembe vennünk. A 4.022-ben azt állítja, hogy a mondat értelmét azáltal foghatjuk föl, hogy azt az általa leírt tényállás izomorf képének tekintjük. A mondat megmutatja értelmét. Azaz a mondat külső struktúrájából leolvashatjuk a leírt tényállás külső struktúráját. Ezt nevezzük a külső mutatásnak: mutat(k).

Ettől különbözik egy másik, a *Tractatus*ban fellelhető teória, amelyet ontológiai leképezési elméletnek is neveznek. Eszerint megfelelés áll fenn a nyelv belső struktúrája és a valóság belső struktúrája közt. Ezért mondja Wittgenstein:

„4.1212 Was gezeigt werden kann, kann nicht gesagt werden.” („Ami megmutatható, az nem mondható.”)

Ez a belső mutatás, mutat(b).

Az, hogy a mondat mutat(b), annak feltétele, hogy képről beszélhetünk: a kép és az eredeti belső kategoriális egységéről. Csak ha ezt a feltételt teljesítettük, akkor képes a kép külső struktúrája segítségével az eredetit leképezni. Miért nem tudja egy mondat azt megmutatni(b), amit leír, megmutat(k)? Mivel minden leírás már feltételezi, hogy a leírt tény komponensei ugyanazokkal a kategoriális és belső struktúrával rendelkeznek, mint a kérdéses mondat, amely leír. Ezért a mondat soha nem tudja megmutatni(b), amit mond.

Itt lesz érthető a ’dolgok’ és ’tények’ közti wittgensteini különbségtétel: ez a különbség a valóság belső struktúráját érinti, és ezért ezt nem lehet kimondani, hanem csak meg lehet mutatni(b). Ezt a különbséget meg kell tanulni „látni”. Ez a helyzet valamennyi ontológiai kijelentéssel, azaz mindazzal, amely a valóság formáját vagy belső struktúráját akarja kimondani: ezek a kijelentések kivétel nélkül értelmetlenek, mivel valami olyant próbálnak kimondani, amit nem lehet mondani, hanem csak meg lehet mutatni.

A metafizika értelmetlensége a logikai pozitivizmusban az epirikus értelmi kritérium következménye, és ezért relatív tétel. Wittgenstein tétele viszont abszolút. Azon a különbségen alapul, ami a kép külső struktúrájával bemutat és ama hasonlóság közt, aminek a kép és az eredeti közt már eleve fenn kell állnia, hogy a kép képként funkcionálhasson.

Wittgenstein célja hasonló Kantéhoz: az elméleti ész határait meghatározni. Kant számára a teoretikus ész határait az a tapasztalati valóság jelöli ki, amely nem önmaga, hanem amelyet úgy tapasztalunk meg, hogy a tapasztalást a szubjektum és az objektum együtt konstituálják.

Wittgenstein elveti a szintetikus apriorizmust, és így a logikai és az elméleti lehetőség közt megszűnik a határ: az elméleti kutatás tárgya minden gondolható lehet. Wittgenstein számára a gondolat a valóság logikai képe. Az gondolható, ami képpel bemutatható, és ez az, ami leírható egy nyelvvel. Az értelmes teoretizálás határait ezáltal az képezi, amit logikailag tökéletes nyelven leírhatunk. Kant transzcendentális analízisét a nyelv logikai analízisével kell helyettesíteni. Wittgenstein számára is létezik a tapasztalat a priori formája, amelynek meg kell előznie a tapasztalati tartalmakat: ez a valóság belső struktúrája, amely a nyelvben megmutatja(b) magát, amelyet azonban nem lehet leírni.

Kant transzcendentális szubjektuma a tér és idő kategóriájában a szemlélő és az ész kategóriáival gondolkodó szubjektum. Wittgenstein transzcendentális szubjektuma az, amelyik megérti a logikailag pontos nyelvet.

„5.6 Die Grenzen meiner Sprache bedeuten die Grenzen meiner Welt.” („Nyelvem határai világom határait jelentik.”)

Itt nem a személyes énről van szó, hanem arról a transzcendentális szubjektumról, amelynek nyelve a lehetséges világok logikai terét meghatározza.

Az értelmes teoretizálás határain túl Kant számára nem semmi van: a metafizikai kérdésekről lehet tartalmilag beszélni, de nem lehet azokat bizonyítani. Wittgenstein számára a metafizikai kijelentések nem problematikus vagy bizonyíthatatlan gondolatokat fejeznek ki (mint Kantnál), hanem azok semmiféle gondolatot nem fejeznek ki: értelmetlen nyelvi képződmények. A tapasztalható és a tapasztalhatatlan közti határ egybeesik az

értelmes és értelmetlen közti határral. A Kant számára elméletileg megoldhatatlan problémákat Wittgenstein szerint még csak meg sem lehet értelmesen fogalmazni. Az értelmesen feltehető kérdés mindjárt meg is válaszolható, rejtély nincs:

„6.5 Das Rätsel gibt es nicht.” („A rejtély nem létezik.”)

Ugyanakkor az értelmes teória határán túl nem semmi van, hanem a kimondhatatlan, ami megmutatja magát, és ami misztikus:

„6.522 Es gibt allerdings Unaussprechliches. Dies zeigt sich, es ist das Mystische.” („Mindenesetre létezik kimondhatatlan. Megmutatkozik, ez a misztikus.”)

Ez a harmadik mutató, amely misztikus tapasztalat, mutató(m). Ami Wittgenstein számára megmutatkozik(m), az analóg azzal, ami Kant számára csak mint a gyakorlati ész posztulátuma adott.

Mi a helyzet viszont Wittgenstein saját mondataival? Wittgenstein levonta a konzekvenciát, hogy ő arról próbál beszélni, amiről azt állítja, hogy nem beszélhetünk, mert nem mutatja magát(k), hanem csak belsőleg vagy misztikusan mutatkozhat. Wittgenstein ezért

Az értelmes teoretizálás határain túl Kant számára nem semmi van: a metafizikai kérdésekről lehet tartalmilag beszélni, de nem lehet azokat bizonyítani. Wittgenstein számára a metafizikai kijelentések nem problematikus vagy bizonyíthatatlan gondolatokat fejeznek ki (mint Kantnál), hanem azok semmiféle gondolatot nem fejeznek ki: értelmetlen nyelvi képződmények. A tapasztalható és a tapasztalhatatlan közti határ egybeesik az értelmes és értelmetlen közti határral. A Kant számára elméletileg megoldhatatlan problémákat Wittgenstein szerint még csak meg sem lehet értelmesen fogalmazni.

állítja, hogy a *Tractatus* mondatai maguk értelmetlenek.

A filozófiai mondatok értelmetlensége természetesen nem azok értéktelenségét jelenti. Ha a filozófiát tevékenységként fogjuk föl, akkor megvilágító és magyarázó funkció járulhat kijelentéseihez.

„6.54 Meine Sätze erläutern dadurch, daß sie der, welcher mich versteht, am Ende als unsinnig erkennt, wenn er durch sie – auf ihnen – über sie hinausgestiegen ist. (Er muß sozusagen die Leiter wegwerfen, nachdem er auf ihr hinaufgestiegen ist.) Er muß diese Sätze überwinden, dann sieht er die Welt richtig.” („Mondataim azáltal magyaráznak, hogy az, aki engem megért, azokat értelmetlenként ismeri föl, amennyiben segítségükkel

– rajtuk – túllépett. [Úgymond, el kell vetnie a létrát, miután felmászott.] Túl kell lépnie ezeken a mondatokon, és akkor látja helyesen a világot.”)

„7. Wovon man nicht sprechen kann, darüber muß man schweigen.” („Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.”)

A filozófia mint tan többé nem képviselhető. A filozófiai kérdésekről hallgatni kell.

Wittgenstein filozófiája a misztikus irányába mehetett volna tovább, például az egzisztencia olyan megvilágosodása (‘Existenzerhellung’) felé, mint Jaspers filozófiája. Ő azonban más irányban haladt. Az életproblémákat a filozófia nem érinti. Wittgenstein a *Tractatus* megírása után hosszabb időre felhagyott a filozófiával. Népiskolai tanítóként, kertészként működött. 1929-ben Cambridge-be ment, újra filozófiával foglalkozni. Ekkor alakul ki az, amit Wittgenstein II. filozófiájának nevezhetünk.

Jegyzet

(1) A keletkezéstörténet összefoglalását lásd: Nyíri, 17–28. o., a mű elemzését pedig: 28–36. o.

Irodalom

Kant, I. (1908): Kritik der praktischen Vernunft. In: *Kant's gesammelte Schriften*. V. Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin. Magyarul: uő (1991): A gyakorlati ész kritikája. In: uő: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat, Budapest. 103–292.

Kant, I. (1911): Kritik der reinen Vernunft. In: *Kant's gesammelte Schriften*. III-IV. Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin. Magyarul: uő (2004): *A tiszta ész kritikája*. Fordította: Kis János. Atlantisz, Budapest.

Nyíri Kristóf (1983): *Ludwig Wittgenstein*. Kossuth, Budapest.

Schulte, J. (1989): *Wittgenstein. Eine Einführung*. Philipp Reclam jun, Stuttgart.

Stegmüller, W. (1978): *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie*. 6. Auflage. Kröner, Stuttgart.

Stenius, E. (1960): *Wittgenstein's Tractatus*. Oxford.

Wittgenstein, L. (1953): *Philosophische Untersuchungen. Philosophical Investigations*. Basil Blackwell, London. Magyarul: uő (1998): *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz, Budapest.

Wittgenstein, L. (1984): *Tractatus logico-philosophicus*. In: *Ludwig Wittgenstein Werkausgabe*. I. Suhrkamp, Frankfurt. Magyarul: uő (1989): *Logikai-filozófiai értekezés*. Fordította: Márkus György. Akadémiai, Budapest.